

การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ศาสนสถานประจำอโรคยาศาล ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ¹

The Change of Chapel of Arogayasala's Usage Patterns :
A Case Study of Northeastern Thailand

วิโรจน์ ชีวาสุขถาวร²

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

Wiroj Shewasukthaworn

Assistant Professor, Faculty of Architecture Urban Design and Creative Art, Mahasarakham

อรศิริ ปาณินท์³

ศาสตราจารย์เกียรติคุณประจำหลักสูตรปริญญาเอกสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

Ornsiri Panin.

Ameritus Professor in Ph.D. (Built Environment) Curriculum,

Faculty of Architecture, Kasetsart University.

คำสำคัญ :

การเปลี่ยนแปลง ; การใช้
พื้นที่ ; อโรคยาศาล ;
พิธีสงฆ์

Keywords : Change ;
usage patterns ;
Arogayasals ; Srung-Ku
ceremony.

ภาพตรงข้าม :

ภูมิกอนบวลาจ จ.บุรีรัมย์

บทคัดย่อ

อโรคยาศาล ถูกสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งเมืองพระนครหลวง อาณาจักรขอมโบราณ มูลเหตุในการสร้างเพื่อใช้เป็นโรงพยาบาลประจำชุมชน พบจำนวน 30 แห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ปัจจุบันร่องรอยของอโรคยาศาลที่พบนั้นเหลือเพียงส่วนศาสนสถานประจำอโรคยาศาลที่มีรูปแบบองค์ประกอบของผังการก่อสร้างที่แน่นอนตายตัว รูปแบบสถาปัตยกรรมสะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาพยาบาลและการขอพรจากเทพเจ้าในพุทธศาสนาแบบมหายานช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ได้อย่างชัดเจน ตัวศาสนสถานประจำอโรคยาศาลสร้างขึ้นด้วยวัสดุที่คงทนถาวร คือหินทรายและศิลาแลง แต่ในส่วนโรงเรือนการรักษาพยาบาลสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นด้วยโครงสร้างไม้ ในปัจจุบันจึงไม่ปรากฏหลักฐานให้เห็น บทความนี้นำเสนอถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ภายในของโบราณสถานศาสนสถานประจำอโรคยาศาล สามารถแบ่งการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ได้เป็น 3 ช่วงเวลาคือ การใช้พื้นที่ในอดีต พบว่ามี

การใช้พื้นที่อยู่ 2 ส่วน ส่วนแรกเป็นพื้นที่ด้านความเชื่อ คือส่วนศาสนสถาน ประจำอโรคยาศาล ใช้เป็นพื้นที่สักการบูชาต่อเทพต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการรักษาพยาบาล ส่วนที่ 2 คือส่วนรักษาพยาบาล เป็นส่วนที่มีการใช้พื้นที่ด้านนอกตัวศาสนสถาน ส่วนใหญ่มักตั้งอยู่ในพื้นที่ด้านทิศเหนือ โดยขอบเขตของการรักษาพยาบาลจะครอบคลุมไปถึงพื้นที่ชุมชนโดยรอบในระยะที่สามารถเดินทางมาถึงได้โดยสะดวก

การใช้พื้นที่ในช่วงคาบเกี่ยวที่เป็นจุดเปลี่ยนของการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-24 พบว่า มีการตั้งถิ่นฐานใหม่ของกลุ่มชนใหม่ที่อพยพเคลื่อนย้ายมา กลุ่มคนดังกล่าวยังมีความศรัทธาต่อศาสนสถานเดิมที่มีมาก่อนกับบทบาทความเชื่อที่เปลี่ยนไป บางแห่งถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นพุทธสถานในคติเถรวาทแทน มีการสร้างวัดหรือสำนักสงฆ์ขึ้นทับซ้อนในพื้นที่สร้างพระพุทธรูปใหม่ประดิษฐานไว้ภายใน เชื่อว่าพื้นที่นี้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นที่สิงสถิตของผีปู้ตาหรือเทวดา จึงไม่มีผู้ใดกล้าเข้าไปใช้พื้นที่เป็นการส่วนตัว สำหรับการใช้อาคารในช่วงเวลาปัจจุบัน มีการประกอบพิธีกรรมภายในศาสนสถานประจำอโรคยาศาลในช่วงวันสำคัญ เช่น การสงกรานต์ ซึ่งจัดขึ้นเป็นประจำทุกปี โดยรูปแบบและความหลากหลายของกิจกรรมจะแปรผันไปตามขนาดของชุมชนและผู้จัดงาน โดยทั่วไปประเพณีสงกรานต์จะถูกกำหนดขึ้นในช่วงเวลาที่เกี่ยวข้องกับงานบุญสิบสองเดือน โดยถือเอาวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 5 ของทุกปีตามปฏิทินทางจันทรคติเป็นวันที่ใช้ประกอบพิธีกรรม

Abstract

Arogayasalas were built by Jayavarman VII, King of Khmer empire, around 19th Buddhist century. The objective of Arogayasala was to provide space for medical treatment for the community. Around 30 Arogayasalas were discovered in the northeastern region of Thailand. At present, evidence of Arogayasala is only its Chapel with standard elements. Its design represents medical treatment beliefs and religious worship concepts. Chapel of Arogayasala was built by laterite and sandstone. It is presumed that the medical treatment building was wood pavilion construction therefore its evidence is unidentified.

This paper presents the change of Chapel of Arogayasala's usage patterns by classify the analysis into three sessions. The first session is the usage pattern in the part period. It was found that there were two main areas. The first area was religious area,

Chapel of Arogayasala, which had many holy images on the sides. The second area was medical treatment area which was located on the north, outside the enclosure wall. The scope of medical treatment was extended to the surrounding community within a walking distance.

The second session is the usage pattern in the overlapping period around 21st -24th Buddhist century. It was found that there was a new settlement in this area. The new ethnic still had faith in original monastery. The usage patterns of the Chapel of Arogayasals had been changed to Theravada Buddhism monastery. The new temples were built in this area. The new Buddha images were placed inside. People believed that this sacred area was the living place of the ancestral spirits or local gods. Therefore, no one occupied the place of worship for personal usage.

The final session is the usage pattern in the present time. Chapel of Arogayasalas has monument. It has been used for special activities, such as, Srung-Ku ceremony and Worship ceremony, which have been held every year. The number of activities and its format are varied based on to the size of the community and host of the event .The activities is usually held annually on the Waxing (full moon) 15 evening of the 5th month according to the Thai lunar calendar.

ความสำคัญของอโรคยาศาล

อโรคยาศาลถูกสถาปนาขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เพื่อให้เป็นโรงพยาบาลประจำชุมชน ข้อความจากจารึกปราสาทตาพรหมที่เมืองพระนคร ประเทศกัมพูชาพบว่า มีการสร้างอโรคยาศาลขึ้นโดยรอบราชอาณาจักรของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทั้งสิ้นเป็นจำนวน 102 แห่ง⁴ ปัจจุบันตั้งกระจายอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ ทั้งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และบางส่วนของพื้นที่ประเทศกัมพูชา

สามารถวิเคราะห์ข้อสันนิษฐานวัตถุประสงค์ของการสร้างอโรคยาศาลได้ดังนี้

วัตถุประสงค์ที่ 1 พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระองค์ทรงกำลังบำเพ็ญ โภธิสัตว์บารมีเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ในโลกให้พ้นทุกข์ตามคติความเชื่อของ

พระสุริยะไวโรจนะ? พบระหว่างขุดแต่งปราสาทช่างปี จังหวัดสุรินทร์ ใน พ.ศ. 2554
ที่มา : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ปุราณรักษ์

ซ้าย : พระโพธิสัตว์โกลิชนัย-คุรุไวฑูรยประภา และพระชินอรสทั้งสอง องค์จำลองที่ปราสาทพลสงคราม จังหวัดนครราชสีมา
ที่มา : ทนงค์ดี หาญวงศ์
ขวา : พระโพธิสัตว์โกลิชนัย-คุรุไวฑูรยประภาและพระชินอรสทั้งสองสำริด พบที่ปราสาทบันทายฉมาร์ ประเทศกัมพูชา
ที่มา : Peter D. Sharrock et al, *Banteay Chhmar, Twin hub of the Khmer Empire* (Bangkok : River Books Co., Ltd., 2015).

พุทธศาสนายาน หรือเชื่อว่าพระองค์ประจวบเป็นโรคเรื้อน เหตุผลที่พระองค์ทรงสถาปนาอโรคยาศาลทั่วราชอาณาจักรอาจเป็นเพราะพระองค์ทรงมุ่งหวังว่าการบำเพ็ญพระกุศลในครั้งนี้จะช่วยให้ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ⁵ ทั้ง 2 มูลเหตุอาจมีการตีความที่แตกต่างกัน แต่การสถาปนาอโรคยาศาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็ถือเป็นนโยบายที่สำคัญในรัชสมัยของพระองค์ เป็นการกระจายหลักประกันสุขภาพไปสู่ประชาชน ถือเป็นความก้าวหน้าครั้งยิ่งใหญ่ที่เป็นกุศโลบายไปพร้อมกับการเผยแพร่พุทธศาสนาที่สำคัญ รวมถึงเป็นการสร้างความเป็นปึกแผ่นของอาณาจักร ในจารึกภูฏิกฤษี เมืองพิมาย ได้บรรยายความเกี่ยวกับวัตถุประสงค์การสถาปนาอโรคยาศาลไว้ว่า “โรคที่เกิดขึ้นกับประชาชนก็เหมือนเกิดขึ้นแก่องค์พระราชา ในฐานะเป็นเจ้าเมือง ฉะนั้นหลังจากปราบกบฏแล้วพระองค์จึงได้รวบรวมแพทย์หลวงจัดสร้างสถานพยาบาลเพื่อขจัดโรคของประชาชน”

วัตถุประสงค์ที่ 2 การสร้างศาสนสถานเพื่อประดิษฐานรูปพระโพธิสัตว์โกลิชนัยสุคต หรือเป็นวิหารสำหรับพระเจ้า เปรียบเสมือนสถานที่รักษาทางจิตใจเพื่อให้ผู้คนเข้ามาขอพร ถือเป็นความเผยแพร่ศาสนาพุทธแบบมหายานที่พระองค์ทรงศรัทธาไปทั่วพระราชอาณาจักร ถือเป็นความเปลี่ยนแปลงความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ ที่แต่เดิมนั้นพระมหากษัตริย์ในเมืองพระนครและประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาหลัก พบจารึกที่มีการกล่าวถึงอโรคยาศาลกว่า 10 หลักที่ปรากฏข้อความใกล้เคียงกัน ที่บ่งชี้ถึงลักษณะรูปเคารพภายในศาสนสถานประจำอโรคยาศาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ว่า “พระองค์ทรงได้สร้างโรงพยาบาลและรูปพระโพธิสัตว์โกลิชนัยสุคต พร้อมด้วยรูปพระชินอรสทั้งสองโดยรอบ เพื่อความสงบแห่งโรคของประชาชนตลอดไป พระองค์ได้สร้างโรงพยาบาลนี้และรูปพระโพธิสัตว์โกลิชนัยสุคต พร้อมด้วยวิหารของพระคุรุ”⁶ รูปเคารพดังกล่าวถูกขุดพบในระหว่างการบูรณะอโรคยาศาลเป็นจำนวนมาก โดยรูปเคารพที่พบในแต่ละแห่งจะมีรูปแบบและประติมานวิทยาที่ใกล้เคียงกัน เป็นรูปแบบศิลปะสมัยบายนสันนิษฐานได้ว่าการสร้างรูปเคารพดังกล่าวนี้คงมีพิธีการสร้างอยู่ในเมืองพระนคร เมื่อสร้างเสร็จพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็โปรดพระราชทานไปประดิษฐานที่ศาสนสถานประจำอโรคยาศาลตามที่ต่างๆ ทั่วพระราชอาณาจักร

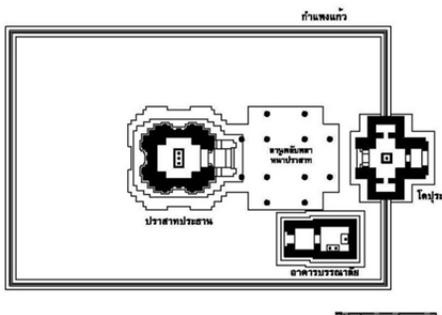
พระสุริยะไวยโรจนะ?
พบที่ภูบ้านเขาวง จังหวัด
มหาสารคาม

ในส่วนจากรูปแบบศาสนสถานประจำโรคนาศาลนั้ นที่ปรากฏให้ เห็นอยู่ในปัจจุบันจะมีลักษณะที่เป็นมาตรฐาน แต่อาจมีการปรับเปลี่ยนในส่วน รายละเอียดองค์ประกอบบางอย่างในแต่ละแห่งเล็กน้อย ตามลักษณะการใช้ งานในแต่ละพื้นที่ รวมถึงขนาดของศาสนสถานประจำโรงพยาบาล และ โรงเรือนที่รักษาจะมีขนาดที่แตกต่างกัน โดยจะสัมพันธ์กับขนาดของพื้นที่ ชุมชนที่ให้บริการ ในส่วนรูปแบบมาตรฐานของศาสนสถานประจำโรคนาศาล จะประกอบไปด้วย ปราสาทประธานหนึ่งหลังตั้งอยู่กึ่งกลางพื้นที่ บรรณาลัย ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน อาคารทั้งสองจะ ถูกล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว มีทางเข้าออกหรือโคปุระด้านทิศตะวันออกเพียง แห่งเดียว ภายนอกทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือจะมีสระน้ำประจำศาสน- สถานขนาดเล็ก⁷ ส่วนโรงเรือนรักษาพยาบาลที่ปรากฏในจารึก เช่น เรือน นอน บ้านพักเจ้าหน้าที่ในโรงพยาบาล เรือนปรุงและเรือนเก็บยา จากการ ขุดแต่งพื้นที่บริเวณกุ้สันตรัตน์พบว่า พื้นที่ด้านทิศเหนือนอกแนวกำแพงแก้ว จะพบฐานหลุมเสา สันนิษฐานว่าเป็นฐานของกลุ่มอาคารเครื่องไม้ของอาคาร รักษาพยาบาล⁸

ผังของศาสนสถานประจำ
อโรคนาศาล

อโรคนาศาลจึงถือเป็นหนึ่งในกลุ่มปราสาทชุมชนในสายวัฒนธรรม ขอมที่สำคัญ เปรียบเสมือนการรวมพื้นที่ที่ใช้รักษาผู้ป่วยทั้งด้านร่างกายและ จิตใจควบคู่กันไป เป็นการรักษาโรคแบบแผนโบราณผสมผสานความสัมพันธ์ ของความเชื่อต่อการเคารพพระพุทธรเจ้า แม้ว่าตัวอาคารที่ปรากฏให้เห็นจะมี ขนาดเล็ก แต่จากรูปแบบที่เป็นมาตรฐานและรูปเคารพประดิษฐานภายใน ที่สอดคล้องกับแนวความคิดในการสร้างเพื่อใช้บำบัดโรคภัยไข้เจ็บให้แก่ ประชาชน จึงทำให้พื้นที่ดังกล่าวเปรียบเสมือนศูนย์รวมจิตใจของคนในชุมชน ในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี⁹

ทิศเหนือ

ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนสถานประจำโรคยาศาลกับการใช้พื้นที่ในอดีต (พุทธศตวรรษที่ 18-20)

ถือเป็นช่วงเวลาที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของอโรคยาศาล ช่วงเวลานี้เริ่มจากการสถาปนาอโรคยาศาลที่สองพระราชดำริของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ส่งเสริมนโยบายการประกันสุขภาพกับการเผยแพร่ศาสนาพุทธแบบมหายานไปทั่วพระราชอาณาจักรของพระองค์ จนถึงช่วงเวลาหลังรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 20 ที่อโรคยาศาลเริ่มขาดการดูแลและสนับสนุนจากภาครัฐคือเมืองพระนคร จากการสำรวจภาคสนามอโรคยาศาลจำนวน 12 แห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้สามารถวิเคราะห์รูปแบบการตั้งของอโรคยาศาลได้ 3 รูปแบบ ดังนี้

1. ตั้งอยู่ในพื้นที่เมืองโบราณที่มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย พัฒนามาสู่ช่วงสมัยทวารวดี จนได้รับวัฒนธรรมขอมเข้ามาในพื้นที่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18

ชุมชนโบราณในลักษณะนี้จะมีขนาดของชุมชนขนาดกลางไปจนถึงขนาดใหญ่ มีการตั้งถิ่นฐานมายาวนานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ พบโครงกระดูกโบราณที่แสดงถึงการอยู่อาศัยในพื้นที่นี้มาเป็นระยะเวลายาวนาน เริ่มแรกจะมีการนับถือศาสนาพุทธเถรวาท บางพื้นที่พบซากสถูปโบราณเป็นจำนวนมาก เช่น ที่นครจำปาศรี ตั้งอยู่ใกล้กับภูสันทรัตน จ.มหาสารคาม พบซากโบราณสถานที่เป็นสถูปเจดีย์โบราณเป็นจำนวนมาก ต่อมาเมื่อวัฒนธรรมขอมเข้ามาจึงเริ่มรับวัฒนธรรมพราหมณ์ฮินดูเข้ามาผสมผสานกับการนับถือพุทธศาสนา พบว่าบางพื้นที่จะมีการสร้างเทวาลัยขึ้นภายในเมือง

ชุมชนมีลักษณะแผนผังการตั้งเมืองเป็นรูปวงกลมหรือรูปวงรี สันฐานของเมืองที่ยังคงปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบันในหลายพื้นที่มีการขุดคูน้ำรอบเมืองเพื่อใช้ในการเกษตรกรรมภายในชุมชน พบว่าการตั้งถิ่นฐานเริ่มต้นส่วนใหญ่จะอยู่ในพื้นที่ดอน เมื่อชุมชนเริ่มขยายตัวในช่วงเวลาต่อมาจึงมีการกระจายการตั้งถิ่นฐานออกมาโดยรอบ บางพื้นที่มีการขุดคูน้ำล้อมรอบเพิ่มเติมจากของเดิมที่มีอยู่เดิม ชุมชนลักษณะนี้จึงเหมาะต่อการสร้างอโรคยาศาลเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากเป็นชุมชนใหญ่ที่มีการตั้งถิ่นฐานมาอย่างยาวนาน มีประชากรในเมืองเป็นจำนวนมาก จึงมีความจำเป็นต่อการรักษาพยาบาล หากวิเคราะห์ความสำคัญนัยยะทางการเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ชุมชนใหญ่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ หากได้รับประโยชน์จากนโยบายของส่วนกลางแล้วก็จะทำให้เกิดการสร้างความเป็นปึกแผ่นของอาณาจักรของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้อย่างมั่นคงขึ้น

2. ตั้งอยู่ในพื้นที่เมืองโบราณที่เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานขึ้นในช่วง วัฒนธรรมขอมรุ่งเรือง ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18

พบว่าชุมชนในลักษณะนี้จะมีขนาดของชุมชนทั้งขนาดกลางไปจนถึงขนาดใหญ่ มีประชากรเป็นจำนวนมาก มีการสร้างปราสาทหรือเทวาลัยในเขตพื้นที่เมือง บางพื้นที่มีการสร้างมากกว่าหนึ่งหลัง ขนาดและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของเทวาลัยจะมีลักษณะแตกต่างกันออกไปตามความนิยมของยุคสมัยที่สร้าง บางพื้นที่มีรูปแบบการสร้างที่ได้รับวัฒนธรรมมาจากช่วงหลงจากเมืองพระนครโดยตรง แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองนั้นๆ แต่บางพื้นที่มีรูปแบบศิลปะพื้นถิ่นเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมช่วงหลงซึ่งอาจเป็นเมืองบริวาร แรกเริ่มประชาชนจะนับถือศาสนาพราหมณ์ฮินดูที่ได้รับการเผยแพร่มาจากเมืองพระนครทั้งโดยตรงและโดยอ้อม พบว่ามีบางแห่งมีการสร้างรูปเคารพทางศาสนาพราหมณ์เป็นจำนวนมาก เช่น พื้นที่ชุมชนโบราณเมืองด่ำ จ.บุรีรัมย์ และชุมชนเมืองพิมาย จ.นครราชสีมา เป็นต้น นอกจากนี้ความเชื่อด้านศาสนาแล้วยังมีการระบบชลประทานที่สำคัญของเมืองเพื่อหล่อเลี้ยงประชากรในเมือง มีการขุดสระน้ำหรือบารายขนาดใหญ่เพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งหรือเพื่อใช้ในการเกษตร พบว่ามีการศึกษาเรื่องระบบชลประทานอย่างเป็นระบบ

ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เมื่อมีนโยบายการสถาปนาอโรคยา-ศาลทั่วพระราชอาณาจักรของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ขึ้น การสร้างอโรคยาศาลในพื้นที่ดังกล่าวจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากเป็นชุมชนที่มีวัฒนธรรมความเชื่อที่ใกล้เคียงและมีความสัมพันธ์ทางการปกครองกับเมืองพระนครอย่างใกล้ชิด การสร้างอโรคยาศาลตามชุมชนในลักษณะนี้มักจะปรากฏว่าจะสร้างกระจายกันไปตามพื้นที่ต่างๆ ในระยะทางที่สามารถสัญจรได้สะดวก เพื่อที่จะทำให้สามารถรองรับการรักษาของประชาชนได้กว้างขวางมากขึ้น ดังที่เมืองพระนครจะพบว่ามีการสร้างอโรคยาศาลขึ้นบริเวณมุมทั้งสี่ของแนวกำแพงเมืองที่เมืองพระนครหลวง เพื่อรองรับการรักษาของประชากรที่อยู่ภายในเมืองหลวง และบริเวณด้านทิศใต้นอกเมืองพระนครหลวง ห่างกำแพงเมืองประมาณ 1 กิโลเมตร ตรงเส้นทางสัญจรหลักที่เข้าสู่พระนครหลวง พบศาสนสถานประจำอโรคยาศาลอีกแห่งมีชื่อว่า ปราสาทตาพรหมเกล สร้างขึ้นเพื่อรองรับการรักษาของประชาชนในพื้นที่นครวัดและชุมชนโดยรอบเขาพนมบาเค็งที่เป็นราชธานีเดิมของอาณาจักรขอม

ชุมชนในวัฒนธรรมขอมที่มีการวางผังที่เชื่อมโยงกับเมืองพระนครหลวงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยพบตัวอย่างที่ชัดเจนอีกแห่งคือที่เมืองพิมาย พบว่ามีการสร้างอโรคยาศาลคือกุฏิฤาษีขึ้นบริเวณทิศใต้นอกเมืองพิมาย ห่างประตูเมืองประมาณ 1 กิโลเมตร ตรงเส้นทางหลักที่เข้าสู่เมืองพิมาย เพื่อรองรับการรักษาประชาชนที่มาจากชุมชนโดยรอบ จากการวิเคราะห์กรณีศึกษาที่ผ่านมาพบว่า ตำแหน่งที่ตั้งของอโรคยาศาลในกลุ่มนี้

มักจะตั้งในพื้นที่ที่ใกล้กับชุมชน หรือใกล้กับเทวาลัยที่สำคัญของเมืองที่สร้างมาก่อนหน้านี้ พื้นที่ตั้งจะต้องตั้งอยู่บริเวณทางสัญจรหลักที่สามารถเดินทางจากชุมชนหรือพื้นที่โดยรอบได้โดยสะดวกเช่นกัน เช่น ภูมิภาคเชียงใหม่ที่ตั้งอยู่เชิงเขาพนมรุ้ง, ภูมิภาคบ้านโคกเมือง ที่ใกล้กับปราสาทเมืองต่ำ จ.บุรีรัมย์ และกุโพนระฆัง ที่ใกล้กับกู่กาสิงห์ จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น

3. ตั้งอยู่ในพื้นที่เมืองชุมทาง จุดเชื่อมต่อของเส้นทางสัญจรหลัก ทั้งทางบกและทางน้ำ

ชุมชนในลักษณะนี้เป็นชุมชนที่มีความสำคัญ แม้ว่าขนาดของชุมชนจะไม่มีความใหญ่มากนักเมื่อเทียบกับ 2 รูปแบบแรกที่ผ่านมา แต่เป็นจุดเชื่อมต่อที่สำคัญที่สามารถเดินทางไปสู่ชุมชนต่างๆ ได้โดยสะดวก ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานกระจายตัว มีการรวมกลุ่มแบบหลวมๆ แต่สามารถสัญจรไปมาหากันได้โดยสะดวก รูปแบบนี้บางพื้นที่จะเป็นชุมชนโบราณที่อยู่ร่วมสมัยตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ไปจนถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ที่มีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง เช่น พื้นที่ปราสาทจ.ชัยภูมิ และปราสาทโคกจิว จ.บุรีรัมย์ แต่บางพื้นที่ก็เป็นชุมชนที่เกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-18 เช่น ชุมชนกู่ประภาชัย จ.ขอนแก่น และกู่คันธนาม จ.ร้อยเอ็ด

จะพบว่าตำแหน่งที่ตั้งของอโรคยาศาลในกลุ่มนี้มักจะต้องตั้งบริเวณทางสัญจร หรือชุมทางหลักที่เชื่อมต่อไปสู่เมืองใหญ่ สามารถเดินทางเชื่อมระหว่างอโรคยาศาลในแต่ละแห่งได้โดยสะดวก พบว่าไม่ค่อยอิงกับพื้นที่ชุมชนหลักมากเท่าที่ควร สาเหตุสันนิษฐานได้ว่ามาจากเพื่อการกระจายความเจริญ และประสิทธิภาพในรองรับการรักษาพยาบาลไปสู่ชุมชนต่างๆ ได้โดยทั่วถึงตามปณิธานของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

ในส่วนการวิเคราะห์การใช้พื้นที่อโรคยาศาล สามารถแบ่งพื้นที่ใช้สอยได้เป็น 2 ส่วน คือส่วนพื้นที่ศาสนสถานประจำอโรคยาศาล พื้นที่นี้เป็นพื้นที่หลงเหลือให้เห็นมากที่สุดในปัจจุบัน ที่ประกอบไปด้วยปราสาทประธาน โคปุระ บรรณาลัย กำแพงแก้ว กับพื้นที่ส่วนที่ 2 คือพื้นที่ส่วนรักษาพยาบาล ปัจจุบันเหลือเพียงส่วนสระน้ำศักดิ์สิทธิ์เท่านั้น โรงเรือนรับรองต่างๆ พื้นที่ส่วนนี้ไม่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน

พื้นที่ส่วนศาสนสถานประจำอโรคยาศาลถือเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญที่สุดในอโรคยาศาล เป็นการสร้างถวายแด่เทพที่ประดิษฐานภายใน จึงสร้างด้วยวัสดุที่คงทนถาวร เช่น ศิลาแลงและหินทราย เป็นต้น จากการสำรวจพื้นที่กรณีศึกษาทั้ง 12 แห่งที่ผ่านมาพบว่า ในแต่ละแห่งนั้นมีรูปแบบสถาปัตยกรรมเทคนิคการก่อสร้าง รวมถึงขนาดของตัวศาสนสถานประจำอโรคยาศาลที่ต่างกันเล็กน้อย ทั้งหมดยังคงลักษณะรูปแบบที่เป็นมาตรฐานเดียวกัน การสร้างอโรคยาศาลบางแห่งสันนิษฐานว่าสร้างด้วยช่างจากเมืองพระนคร รูปแบบสถาปัตยกรรมก็จะมีลักษณะและลวดลายการแกะสลักที่สวยงามตาม

แบบฉบับช่างหลวง เช่น ที่ปราสาทจ.ชัยภูมิ ที่พบทับหลังศิลปะบายานรูปแบบใกล้เคียงกับที่ปราสาทพระขรรค์ในเมืองพระนคร และภาพแกะสลักบริเวณหน้าบันปราสาทประธาน และอาคารบรรณาลัยที่เป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและเรื่องราวพุทธประวัติ มีเทคนิคการแกะสลักใกล้เคียงกับที่ปรากฏในอโรคยาศาลที่เมืองพระนครหลวง บางแห่งก็มีการสร้างผสมผสานไปกับลักษณะของท้องถิ่น แต่ยังคงรูปแบบมาตรฐานของศาสนสถานประจำอโรคยาศาลไว้อย่างครบถ้วน แม้จะไม่พบการแกะสลักลวดลายใดๆ ในตัวปราสาทและอาคารประกอบเลยก็ตาม บางพื้นที่พบว่ามีการนำองค์ประกอบประดับอาคารที่มีรูปแบบสมัยที่อยู่ก่อนหน้านี้ไปใช้ในการก่อสร้างศาสนสถานประจำอโรคยาศาล เช่น ทับหลังสมัยบาปวนที่พบบริเวณปราสาทสระกำแพงน้อย จ.ศรีสะเกษ หรือนาคมูมศิลปะบาปวนประดับอยู่บริเวณเรือนธาตุตัวปราสาทที่ปราสาทช่างปี่ จ.สุรินทร์ และกุกุฎาชีบ้านโคกเมือง จ.บุรีรัมย์ เป็นต้น สันนิษฐานว่าองค์ประกอบดังกล่าวอาจถูกเคลื่อนย้ายมาจากพื้นที่ปราสาทใกล้เคียงโดยรอบที่ไม่ได้ใช้ประโยชน์แล้ว แล้วนำมาติดตั้งใหม่ที่ศาสนสถานประจำอโรคยาศาลนั้น เพื่อเป็นการประหยัดเวลาและความสะดวกในการสร้าง

ดังนั้นรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของศาสนสถานประจำอโรคยาศาลที่ในจารึกประจำอโรคยาศาลระบุว่า สุดศาลัย ที่แปลว่า ศาสนสถาน จึงออกแบบให้มีความสัมพันธ์เชิงความคิดที่เกี่ยวข้องกับการบูชาเทพที่เกี่ยวข้องในการรักษาพยาบาล โดยจะประกอบไปด้วยปราสาทประธานอันเป็นที่ประดิษฐานพระไภษัชยคุรุและพระชินโอรสทั้งสอง มีบรรณาลัยตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน ประดิษฐานรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และเทพชั้นรองพระยมทรงกระบือ พระวัชรปาณีทรงครุฑ กำแพงแก้วล้อมรอบอาคารทั้งสอง โคปุระหรือทางเข้าเพียงแห่งเดียวทางด้านทิศตะวันออก แบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 ห้อง ห้องโถงกลางมีขนาดใหญ่ที่สุดใช้เป็นที่ประดิษฐานพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืน และใช้เป็นทางเข้าออกเชื่อมสู่พื้นที่ภายใน ในส่วนห้องโถงอีก 2 ห้องภายในโคปุระนั้นจะมีลักษณะเป็นห้องเล็กๆ ใช้เป็นที่ประดิษฐานเทพชั้นรองต่างๆ

ในส่วนพื้นที่รักษาพยาบาลนั้นพบว่า มีจำนวนเจ้าหน้าที่ประจำโรงพยาบาลที่แตกต่างกันตามขนาดของโรงพยาบาล จากจารึกที่เกี่ยวข้องกับอโรคยาศาลที่พบประมาณ 14 แห่ง ระบุจำนวนของเจ้าหน้าที่ไม่เท่ากัน เช่น จำนวน 98 คน พบที่กุกุฎาชี เมืองพิมาย ที่ถือว่ามีจำนวนเจ้าหน้าที่ที่มากที่สุด เทียบเท่ากับที่เมืองพระนครหลวง และจำนวนเจ้าหน้าที่ 50 คน ระบุไว้ที่จารึกปราสาท ตาเหมือนโต้ง จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งถือว่ามีขนาดไม่ใหญ่นัก¹⁰ จึงสันนิษฐานได้ว่าจำนวนเจ้าหน้าที่ในอโรคยาศาลนั้นจะแปรผันไปตามขนาดของโรงพยาบาลที่ไม่เท่ากันและตามขอบเขตให้บริการในแต่ละชุมชน¹¹ นอกจากนี้อโรคยาศาลยังเป็นศูนย์รวมของคนในชุมชนใกล้เคียง โดยเป็น

สถานที่รับบริจาคสิ่งของและยา โดยผ่านการถวายแด่พระโพธิสัตว์โภชัชยคุรุ ภายในศาสนสถาน และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็ได้พระราชทานสิ่งของต่างๆ ที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่ของอโรคยาศาล เช่น ข้าวสาร เดือนละ 1,000 ตัน สมุนไพรรักษาโรคและสิ่งของต่างๆ ที่จำเป็น 36 รายการ ปีละ 3 ครั้ง เป็นต้น¹²

ซ้าย : แท่งหินบดยาพบระหว่างขุดแต่งปราสาทช่างปี
ที่มา : ห้างหุ้นส่วนจำกัดปราณรักษ์
ขวา : กระเบื้องดินเผาพบระหว่างขุดแต่งปราสาทขอมพันนา
ที่มา : กรมศิลปากร

ส่วนอาคารรักษาพยาบาลอื่นๆ เช่น เรือนนอน บ้านพักเจ้าหน้าที่ในโรงพยาบาล เรือนปรุง และเรือนเก็บยา ส่วนที่รักษาพยาบาลสันนิษฐานว่าตั้งไว้ด้านนอกศาสนสถาน เป็นอาคารที่สร้างขึ้นด้วยโครงสร้างไม้จึงไม่ปรากฏหลงเหลือให้เห็นในปัจจุบัน จากการศึกษาพบว่าสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ประจำอโรคยาศาลถือเป็นหนึ่งในพื้นที่ส่วนรักษาพยาบาล ตำแหน่งที่ตั้งจะอยู่บริเวณทิศตะวันออกเฉียงเหนือของศาสนสถานประจำอโรคยาศาล พบว่าเป็นบ่อน้ำที่มีการกรูขอบบ่อด้วยศิลาแลง โดยแต่ละแห่งจะมีขนาดและความลึกของบ่อที่แตกต่างกันออกไป จากบันทึกโจวต้ากวน ชาวจีนที่บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวขอมในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 19 ได้กล่าวถึงการรักษาโรคด้วยน้ำศักดิ์สิทธิ์นี้ว่า “คนในประเทศทั่วไปมีโรคร้ายไข้เจ็บ ส่วนมากจะลงไปอาบแช่ในน้ำและสระหัวบ่อครั้งเข้าก็จะหายไปเอง แม้กระนั้นก็ยังมีคนที่เป็นโรคเรื้อนเป็นอันมาก เรียงรายอยู่ทั่วไปตามถนนหนทาง ชาวพื้นเมืองแม้จะกินจะนอนด้วยกับพวกเหล่านั้น เขาก็มิได้ถือเอาเป็นเรื่องเป็นราว มีผู้กล่าวว่าภูมิอากาศของเขาทำให้เกิดโรคนี้อันขึ้น เคยมีพระเจ้าแผ่นดินที่เป็นโรคนี้อันนั้นผู้คนจึงไม่ตั้งข้อรังเกียจแต่อย่างใด ตามความเห็นอันต่ำต้อยของข้าพเจ้านั้นก็ เห็นว่า เนื่องมาจากบุคคลเหล่านั้นเมื่อประกอบกามกริธาแล้วก็ด่วนลงไปอาบน้ำชำระร่างกาย ในทันทีทันใดจึงเป็นโรคนี้อันขึ้น ข้าพเจ้าได้ยินมาว่าชาวพื้นเมืองนั้นพอเสพเมถุนเสร็จก็ลงไปอาบน้ำชำระร่างกายด้วยกันทั้งนั้น ผู้ที่เป็นโรคบิดมักจะตายเสีย 8 ถึง 9 ใน 10 คน”¹³ จากบันทึกดังกล่าวทำให้ทราบได้ว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 นั้นการรักษาโรคบางประเภทมักจะลงไปแช่น้ำรวมในบ่อน้ำ ความเชื่อดังกล่าวอาจได้รับอิทธิพลมาจากสระน้ำร้อน “ตโปทา” ในประเทศอินเดียที่ตั้งอยู่ใกล้กับวัดเวฬุวันที่เป็นสายน้ำแร่ที่ไหลมาจากเขวาระบรรพต เชื่อว่าเป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ของท่านชีวกโกมารภัจจ์ แพทย์ประจำองค์ของพระพุทธเจ้า ผู้ใดที่เจ็บป่วยจะพากันมาอาบน้ำศักดิ์สิทธิ์รักษาโรค มี

พราหมณ์เป็นผู้ดูแล โดยจะแบ่งพื้นที่บริเวณอบน้ำออกเป็นระดับชั้นต่างๆ ลดหลั่นกันไปตามฐานะในสังคมหรือตามวรรณะต่างๆ ดันน้ำจะเป็นผู้คนชั้นสูง น้ำจะไหลจากท่อส่งต่อไปยังชั้นต่อๆ ไปของคนระดับต่ำลงไป¹⁴ นอกจากนี้การรักษาพยาบาลด้วยวิธีแผนโบราณจำเป็นต้องมีการใช้น้ำเป็นส่วนประกอบที่สำคัญ เช่น การบดยา การใช้น้ำในการต้มยาต่างๆ เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่าสระน้ำศักดิ์สิทธิ์จะมีการออกแบบเป็นขั้นบันไดโดยรอบ จึงเหมาะแก่การลงไปแช่และนำน้ำมาใช้ในการรักษาพยาบาลได้อย่างทั่วถึง นอกจากนี้พื้นที่ตั้งของบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ในแต่ละพื้นที่มักจะหาตำแหน่งพื้นที่ที่เป็นตาน้ำ เมื่อชุดเจาะลงไปจะมีน้ำผุดขึ้นมาโดยตลอด จึงเชื่อกันว่าน้ำดังกล่าวเป็นน้ำที่บริสุทธิ์ที่สามารถนำมาใช้ในการรักษาโรคต่างๆ ได้

ซ้าย : สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่ปราสาทขอมพนัสนา
ขวา : สระน้ำศักดิ์สิทธิ์ที่กู้อวีชบุรี

ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนสถานประจำโรคนาศาลกับการใช้พื้นที่ในช่วงเวลาคาบเกี่ยว (พุทธศตวรรษที่ 21-24)

ภายหลังพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สวรรคตลงราว พ.ศ. 1762 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในราชอาณาจักรขอมเป็นอย่างมาก พระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ขึ้นครองราชย์ต่อและยังสืบเนื่องการนับถือพุทธศาสนาแบบมหายานต่อเนื่องมาจากรัชสมัยของพระบิดา พระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ครองราชย์มาเป็นเวลา 24 ปี สันนิษฐานได้ว่าช่วงเวลานี้กิจการของอโรคยาศาลยังคงได้รับการสืบต่อจากพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ในช่วงแรก ต่อมาภายหลังเริ่มมีปัญหาทางการเมืองภายในราชสำนัก ความเข้มแข็งของราชอาณาจักรที่มีมาในรัชกาลก่อนค่อยเสื่อมลงเรื่อยๆ การอุปถัมภ์สมุนไพร ยาต่างๆ ที่ส่งไปยังอโรคยาศาลต่างๆ เริ่มไม่ทั่วถึง จนกระทั่งราชสำนักไม่สามารถส่งสิ่งของต่างๆ ไปยังอโรคยาศาลในแต่ละแห่งได้ดั้งเดิม แต่กิจการดำเนินการของอโรคยาศาลในพื้นที่ต่างๆ ที่ห่างไกล เช่น พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ยังคงไม่ได้รับผลกระทบทางตรงเท่าที่ควร เนื่องจากอุปถัมภ์และสมุนไพร ยาต่างๆ ยังคงมีเหลืออยู่พอที่จะดำเนินการกิจการของอโรคยาศาลได้ต่อเนื่องไปอีกระยะเวลาหนึ่ง ต่อมาพระเจ้าชัยวรมันที่ 8 พระราชนัดดาพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงขึ้นครองราชย์ต่อ พระองค์ทรงเปลี่ยนมานับถือศาสนาพราหมณ์เป็น

ศาสนาหลักประจำราชสำนักอีกครั้ง เนื่องจากอิทธิพลของพราหมณ์ในราชสำนักมีมากขึ้น รวมถึงพยายามที่จะเสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่ราชอาณาจักรอีกครั้ง พบว่าภายในเมืองพระนครมีการทูลบทำลายพระพุทธรูปภายในศาสนสถาน ที่สร้างในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เสียจนเกือบหมดสิ้น บ้างก็กะเทาะให้พระพุทธรูปกลายเป็นศิวลึงค์ หลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่าภายหลังสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 8 อาณาจักรขอมเริ่มเสื่อมลงเป็นระยะ เนื่องจากปัญหาภายในในราชสำนักและจากภายนอก ช่วงเวลานี้คงไม่มีการสนับสนุนกิจการของอโรคยาศาลอีกแล้ว เนื่องจากปัญหาต่างๆ ที่มากมาย รวมถึงการเปลี่ยนแปลงมานับถือศาสนาพราหมณ์ และการประกาศตนเป็นอิสระของเมืองต่างๆ ในหลายพื้นที่จากอาณาจักรขอม ทำให้กิจการการดำเนินงานของอโรคยาศาลนอกเขตเมืองพระนครคงต้องเลิกไปโดยปริยาย ในส่วนอโรคยาศาลในพื้นที่เมืองพระนครสันนิษฐานว่ามีการดำเนินกิจการสืบต่อมาอีกไม่นาน พระเจ้าศรีนทรวรมันทรงขึ้นครองราชย์ต่อมาใน พ.ศ. 1838 ได้ตั้งราชวงศ์ใหม่ และเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาท หนึ่งปีต่อจากนั้นโจวต้ากวานก็ได้เดินทางเข้ามาในราชสำนักขอม และบันทึกเรื่องราวต่างๆ ของเมืองพระนครไว้ใน พ.ศ. 1839 พบการบรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับการรักษาโรคไว้พอประมาณ โดยเฉพาะเรื่องการแช่น้ำรักษาโรค จากบันทึกดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการรักษาภายในอโรคยาศาลยังปรากฏอยู่ในช่วงเวลานั้นในรัชกาลนี้ เมื่อสิ้นรัชสมัยพระเจ้าศรีนทรวรมัน พระราชโอรสคือพระเจ้าศรีนทรชัยวรมันทรงขึ้นขึ้นครองราชย์ต่อ พระองค์กลับไปนับถือศาสนาพราหมณ์อีกครั้ง ช่วงเวลานี้ได้เกิดความเข้มแข็งทางการเมืองของอาณาจักรสยามขึ้นมาทางภาคตะวันตก ทำให้อาณาจักรขอมเกิดความถดถอยเป็นอย่างมาก การดำเนินการของอโรคยาศาลทั้งหมดคงต้องยกเลิกในช่วงเวลาดังกล่าว ในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันปรเมศวร พระองค์ทรงไม่สามารถต้านทานการรุกรานของอาณาจักรสยามได้ จึงได้ล่าถอยจากเมืองพระนครไปใน พ.ศ. 1974 ถือเป็นจุดสิ้นสุดของเมืองพระนครที่รุ่งเรืองมาเกือบ 5 ศตวรรษ¹⁵

ส่วนอโรคยาศาลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เมื่อหมดสถานะความเป็นโรงพยาบาล เพราะขาดการอุปถัมภ์จากทางการสันนิษฐานว่าศาสนสถานประจำอโรคยาศาลยังคงทำหน้าที่เป็นศาสนสถานประจำชุมชนสืบต่อมา¹⁶ บางชุมชนล่มสลายลงและตัวอโรคยาศาลบางแห่งพังทลายลงเหลือเพียงกองซากศิลาแลง บางแห่งจมอยู่ภายในกองดินเป็นเวลายาวนาน เมื่อมีการอพยพการตั้งถิ่นฐานใหม่ราวพุทธศตวรรษที่ 21-24 บทบาทหน้าที่ของอโรคยาศาลจึงเริ่มเปลี่ยนไปจากเดิมในช่วงเวลาดังกล่าว การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมใหม่ของคนที่อพยพเข้ามาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-24 นั้นทำให้มีการฟื้นฟูศาสนสถาน โดยเฉพาะปราสาทหินในพื้นที่ต่างๆ ให้กลับมามีชีวิตขึ้นอีกครั้ง แต่เป็นการฟื้นฟูที่อยู่ในกรอบของระบบ

บน : อาคารกุฎิที่สร้างครอบ
ทับปราสาทที่กุ้คันธนาม
ปัจจุบันอาคารนี้ได้รื้อออก
แล้ว

ขวา : ปรากฏกุ้ธวัชบุรี
ภายในวัดศรีรัตนาราม
จังหวัดร้อยเอ็ด

ที่มา : กรมศิลปากร

ความเชื่อใหม่ โดยเฉพาะอโรคยาศาลที่เปลี่ยนจากระบบความเชื่อเดิมคือ พุทธศาสนาแบบมหายานมาเป็นพุทธศาสนาแบบเถรวาท เนื่องจากผู้คนที่อพยพมาใหม่นั้นมีประเพณีและความเชื่อที่เหมือนกัน คือไม่นิยมทำลายสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ ถึงแม้ว่าศาสนสถานหรือโบราณสถานนั้นจะสร้างขึ้นโดยระบบความเชื่อศาสนาอื่นก็ตาม ในทางตรงกันข้ามกลับเชื่อว่าศาสนสถานเหล่านั้นเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์จึงฟื้นฟูให้มีการสืบเนื่อง โดยปรับให้เข้ากับระบบความเชื่อใหม่ที่พวกตนนับถืออยู่ ด้วยเหตุนี้การปรับเปลี่ยนการใช้งานจากปราสาทที่เป็นเทวาลัยในศาสนาฮินดูหรือพุทธสถานแบบมหายานจึงเปลี่ยนสถานะมาเป็นพุทธสถานแบบเถรวาทที่ปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย¹⁷ ศาสนสถานประจำอโรคยาศาลก็ตกอยู่ในสถานการณ์นี้เช่นเดียวกัน การซ่อมแซมหรือต่อเติมที่เกิดขึ้นจึงเปรียบเสมือนเป็นการฟื้นความสำคัญของตัวศาสนสถานให้กลับมามีสถานะของการใช้งานขึ้นอีกครั้ง เช่น มีการสร้างอาคารครอบทับตัวปราสาทประธาน ที่กุ้คันธนาม จ.ร้อยเอ็ด ในช่วงเวลานี้ศาสนสถานประจำอโรคยาศาลบางแห่งมีการเปลี่ยนสรรพนามค่านำหน้าการเรียกชื่อใหม่ เช่น เรียกว่า กุ้ ธาตุ ปราสาท นำหน้า และต่อด้วยบ้านชื่อนามเมือง เช่น ปรากฏกุ้บ้านเขาว จ. มหาสารคาม ปรากฏกุ้ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น เพื่อแสดงให้เห็นถึงการยอมรับในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์จากกลุ่มชนใหม่ที่เข้ามาในพื้นที่ พบว่าบางแห่งก็มีการประดิษฐานพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นใหม่ไว้ภายในเพื่อให้เป็นที่กราบไหว้ของคนในชุมชนนั้นๆ

รวมถึงมีการสร้างตำนานท้องถิ่นเพื่อผูกโยงการสร้างเรื่องราวของกลุ่มชนที่เข้ามาอยู่ใหม่ ให้ผู้ที่เข้ามาใหม่มีความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของบริบทพื้นที่ที่มีมาแต่เดิม ตำนานต่างๆ ที่ปรากฏมักก็จะเชื่อมโยงเกี่ยวกับประวัติการ

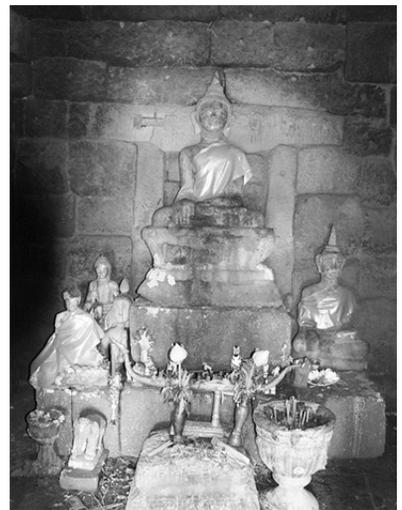

พระพุทธรูปภายในปราสาท
ปราสาทปู่ จังหวัดชัยภูมิ

ชาย : พระพุทธรูปภายใน
ปราสาทประธาน กู่ธวัชบุรี
จังหวัดร้อยเอ็ด
ชาว : รูปปั้นท้าวคันธนาม
ตำนานที่เชื่อมโยงกับชื่อ
ศาสนสถานกู่คันธนาม
จังหวัดร้อยเอ็ด

สร้างศาสนสถานประจำโรคนาศาลในแต่ละแห่ง โดยไม่ได้มีส่วนสัมพันธ์กับข้อมูลในจารึกทางประวัติศาสตร์เท่าที่ควร เช่น ตำนานผู้หญิงผู้ชายสร้างปราสาทแข่งกัน มักจะเชื่อมโยงให้เห็นว่าในพื้นที่ หรือชุมชนนั้นๆ มีปราสาทหินตั้งอยู่มากกว่า 1 แห่ง พบในหลายพื้นที่ เช่น ปราสาทปู่บ้านเขาว กู่สันตริตน จ.มหาสารคาม และปราสาทกู่ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด ตำนานท้าวคันธนามเป็นอีกหนึ่งตำนานพื้นบ้านที่เชื่อมโยงเกี่ยวกับความเชื่อของพื้นที่เข้ากับนิบาตนอกชาดกที่กู่คันธนาม จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น

การที่ผู้คนได้ย้ายหรืออพยพเข้ามาในพื้นที่ใหม่ หรือเริ่มเข้ามาตั้งหมู่บ้านในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-24 ผู้คนส่วนใหญ่จะตั้งบ้านที่พักอาศัยอยู่ในพื้นที่ห่างจากตัวศาสนสถานที่มีจะตั้งอยู่ในพื้นที่โนน เพราะมีความเชื่อเกี่ยวกับความหวาดกลัวต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ ภูติ ผี ปีศาจ หรือเทพเจ้าที่สิงสถิตอยู่ในตัวศาสนสถานนั้น¹⁸ บ้างก็มีการสร้างตำนานต่างๆ รวมถึงเชื่อมโยงให้พื้นที่ศาสนสถานเป็นที่สิงสถิตของผีบรรพบุรุษแทน เพื่อให้คนในชุมชนมีความเคารพยำเกรงต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เนื่องจากเห็นว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีมาแต่โบราณ พบว่าส่วนใหญ่พื้นที่ศาสนสถานประจำโรคนาศาลที่เหลืออยู่และบริเวณใกล้เคียงมักจะมีการตั้งเป็นวัด สำนักสงฆ์ หรือมีการตั้งศาลผีปู่ตาเพื่อดูแลพื้นที่และแทนการใช้พื้นที่เพื่ออยู่อาศัยหรือใช้พื้นที่เพื่อการเกษตร

ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนสถานประจำโรคนาศาลกับการใช้พื้นที่ในปัจจุบัน

เมื่อบทบาทหน้าที่ของโรคนาศาลเริ่มเปลี่ยนไป จากศาสนสถานประจำโรงพยาบาลกลายเป็นส่วนหนึ่งของพุทธสถานในวัฒนธรรมล้านช้าง หรือศาล

ผีบรรพบุรุษที่มีการฟื้นฟูปรับเปลี่ยนบริบทพื้นที่เดิมเพื่อให้เข้ากับระบบความเชื่อใหม่ที่ตนเองนับถืออยู่ แต่ก็ยังคงบทบาทหน้าที่ที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

ปัจจุบันอโรคยาศาลหลายแห่งมีการอนุรักษ์ในส่วนกายภาพพื้นที่แล้วเสร็จ มีการเสริมโครงสร้างตัวโบราณสถานให้แข็งแรงและบูรณปฏิสังขรณ์อย่างสมบูรณ์ จากการสำรวจพื้นที่ภาคสนามพบว่า ปรากฏเหลือแต่เพียงศาสนสถานประจำอโรคยาศาลเท่านั้น เนื่องจากใช้วัสดุในการสร้างที่คงทนกว่าโรงเรียนส่วนรักษาพยาบาล

พบว่า มีลักษณะของการใช้พื้นที่ในปัจจุบันทั้งภายนอกและภายในที่แตกต่างกัน บางแห่งยังคงประโยชน์ให้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน แต่มีการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับระบบความเชื่อใหม่ มีการสร้างพระพุทธรูปองค์ใหม่เข้าไปประดิษฐานไว้ภายในปราสาทประธานแทนรูปเคารพดั้งเดิมที่สูญหายหรือนำไปเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พบว่าในอดีตศาสนสถานประจำอโรคยาศาลบางแห่งยังมีการใช้พื้นที่แบบผิวดประเภท เช่น มีการทรงเจ้าดูหมอ ผูกดวงชะตาในพื้นที่ภายในปราสาทประธาน แต่กิจกรรมดังกล่าวบางแห่งได้ถูกยกเลิกไปเนื่องจากผิวดกฎหมายโบราณสถาน บางแห่งก็ถูกควบคุมด้วยมติชุมชนจึงทำให้การใช้พื้นที่แบบผิวดประเภทไม่ค่อยปรากฏให้เห็นเท่าที่ควรในปัจจุบัน

มีการริเริ่มการประกอบพิธีกรรมภายในศาสนสถานประจำอโรคยาศาลในช่วงวันสำคัญ และปรับใช้ให้เข้ากับรูปแบบประเพณีที่กำหนดขึ้นใหม่ตามฮีตสิบสองของชาวอีสาน เป็นกิจกรรมด้านระบบความเชื่อ ความศรัทธาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนที่จัดขึ้นเป็นประจำทุกปี มีการจัดกิจกรรมภายในปราสาทประธานหรือพื้นที่หน้าโคปุระ บางแห่งมีการนำรูปเคารพโบราณกลับเข้ามาประดิษฐานในพื้นที่เดิมเพื่อประกอบพิธีบวงสรวง สรงน้ำหรือสักการะ เป็นต้น รวมถึงจะมีการจัดกิจกรรมนันทนาการโดยรอบพื้นที่ใกล้เคียงที่แสดงถึงการเปลี่ยนถ่ายวัฒนธรรม ปรับเปลี่ยนจากระบบความเชื่อเดิมสู่ระบบความเชื่อใหม่ในปัจจุบันได้อย่างชัดเจน

จากการศึกษาที่ผ่านมาพบว่ากลุ่มกรณีศึกษาทั้ง 2 กลุ่ม คือ กลุ่มอีสานเหนือ อีสานกลาง และกลุ่มอีสานใต้ มีการใช้พื้นที่ที่ต่างกันในแต่ละช่วงเวลา เหตุมาจากการเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลาย พื้นที่กลุ่มอีสานเหนือและอีสานกลาง กลุ่มชาติพันธุ์ส่วนใหญ่เป็นชาวไทย-ลาว ที่มีการนับถือศาสนาพุทธเถรวาทและมีการนับถือผีบรรพบุรุษควบคู่กัน ตัวศาสนสถานประจำอโรคยาศาลจึงถูกเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ เช่น มีการนำพระพุทธรูปเข้าไปประดิษฐานภายในปราสาทประธาน สร้างคติความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษในพื้นที่ จึงมีความเคร่งครัดในเรื่องประเพณีบุญสิบสองเดือนที่ปฏิบัติกันมาช้านาน ประเพณีสงกรานต์จึงถูกกำหนดขึ้นในช่วงเวลาที่เกี่ยวข้องกับงานบุญสิบสองเดือน โดยถือเอาวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ของทุกปีเป็นวันที่ใช้

ชาย : นักเรียนโรงเรียน
กุสันดรรัตน์เข้าร่วมแต่งตัว
เป็นทหารพระเจ้าชัยวรมัน
ที่ 7

ชาว : พราหมณ์ประกอบพิธี
บวงสรวงคู่ประภาลัย จังหวัด
ขอนแก่น

ประกอบพิธีกรรม คือบุญเดือนห้า บุญสงฆ์ ยกเว้นที่ปราสาทขอมพันนา ที่จังหวัดสกลนครเพียงแห่งเดียว ที่จะจัดงานในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ของทุกปี แต่ก็ยังถือว่าอยู่ในช่วงบุญข้าวจี บุญเดือนสาม ที่ถือเป็นหนึ่งในประเพณีสิบสองเดือนของชาวไทย-ลาว ในส่วนพื้นที่อีสานใต้ จากการลงสำรวจภาคสนามพบว่า กลุ่มชาติพันธุ์ส่วนใหญ่มีเชื้อสายมาจากกลุ่มเขมร ความเชื่อต่างๆ มีความแตกต่างไปจากกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาว แม้ว่าจะนับถือศาสนาพุทธเหมือนกัน พบว่ามีการนำรูปเคารพต่างๆ ทั้งเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ หรือพระพุทธรูปเข้าไปไว้ภายในปราสาทประธาน และมักมีการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ภายใน เน้นด้านไสยศาสตร์ ความเชื่อเหนือธรรมชาติ แต่ภายหลังการบูรณะ การประกอบพิธีกรรมต่างๆ จึงถูกยกเลิกไป นอกจากนี้กลุ่มอีสานใต้เป็นพื้นที่ที่ได้รับวัฒนธรรมขอมโดยตรง มีการสืบเนื่องมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12-18 มีการสร้างปราสาทน้อยใหญ่ขึ้นในพื้นที่มากมาย การจัดกิจกรรมภายในพื้นที่ศาสนสถานประจำรอยาศาล เช่น พิธีสงฆ์จึงไม่ค่อยปรากฏมากนัก เนื่องจากศาสนสถานประจำรอยาศาลเป็นศาสนสถานที่มีขนาดเล็ก เมื่อเทียบกับปราสาทชุมชนในพื้นที่ใกล้เคียง ประชาชนจึงหันไปจัดกิจกรรมในปราสาทหลักที่ใหญ่กว่า จะมีบ้างที่มีการจัดประเพณีภายในศาสนสถานประจำรอยาศาล เนื่องจากพื้นที่ใกล้เคียงไม่มีปราสาทที่มีขนาดใหญ่กว่า การจัดงานไม่ได้กำหนดเวลาตามจันทรคติเช่นเขตพื้นที่อีสานกลางและเหนือ แต่มักจะกำหนดวันเวลาตามปฏิทินสากล เช่น ที่ปราสาทช่วงปี จ.สุรินทร์ จะมีการจัดงานสืบสานตำนานปราสาทช่วงปีเป็นประจำทุกปีในวันที่ 1-3 เมษายน จะมีการนำโบราณวัตถุที่พบในการขุดแต่งปราสาทมาวางในพื้นที่โต๊ะหมู่บูชาที่ตั้งขึ้นบริเวณหน้าปราสาทเพื่อการบวงสรวง ปราสาทสระกำแพงน้อย จ.ศรีสะเกษ พบว่าเคยมีการจัดการสงฆ์แต่ได้มีการยกเลิกไปเนื่องจากตัวปราสาทตั้งใกล้กับปราสาทสระกำแพงใหญ่ การจัดงานจึงย้ายไปในพื้นที่ปราสาทใหญ่แทน กุฎิถาชีบ้านโคกเมือง จ.บุรีรัมย์ ก็เป็นอีกหนึ่งในศาสนสถานประจำรอยาศาลในพื้นที่กลุ่มอีสานใต้ที่ไม่ปรากฏการจัดงานใดๆ

แต่มีการจัดการงานที่ปราสาทเมืองต่ำ ที่เป็นปราสาทหลักที่ใกล้เคียงแทน เป็นต้น

ตัวอย่างกรณีศึกษาที่กุ้งสันตรัตน์ จ.มหาสารคาม ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่กลุ่มอีสานกลางชาวบ้านเชื่อว่า ในพื้นที่กุ้งสันตรัตน์นั้นเป็นที่สิงสถิตของผีบรรพบุรุษคือ ปู่เจ้าโฮงแดง เป็นผีที่มีอำนาจมาก สามารถดลบันดาลให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล ปกป้องลูกหลานให้พ้นภัยต่างๆ หากบนบานสานกล่าวใดๆ ก็จะได้พรสมหวังทุกประการ แสดงให้เห็นถึงความยำเกรงต่ออำนาจเหนือธรรมชาติโดยผ่านโบราณสถานของชุมชน ถือเป็นหนึ่งในโลกไกที่ทำให้เกิดการควบคุมจารีตของคนในหมู่บ้านและการจัดการทรัพยากรในชุมชน เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับพื้นที่¹⁹ พิธีสงฆ์จึงเริ่มต้นจากความเลื่อมใสศรัทธา ทำให้มีการปฏิบัติสืบทอดกันมายาวนาน มีความเชื่อว่าถ้าได้ร่วมทำพิธีจะส่งผลให้มีความสุขและประสบผลสำเร็จในชีวิต ผู้เข้าร่วมพิธีจะประกอบไปด้วยประชาชนบางส่วนของอำเภอต่างๆ โดยรอบ ประชาชนที่มาร่วมในพิธีต่างก็ขอพรให้กับตัวเอง ครอบครัว และหมู่บ้าน พร้อมทั้งนำน้ำอบ น้ำหอม, ธงชัย มากน้อยแล้วแต่ศรัทธา ดอกข้าว ต้นดอกเงิน มอบให้เจ้าบ้านเพื่อนำสิ่งของดังกล่าวไปร่วมพิธีบวงสรวง โดยวัตถุประสงค์ดังนี้ เพื่อขอให้ฟ้าฝนตกตามฤดูกาล มีน้ำใช้ในการบริโภคและประกอบอาชีพ ทำการเกษตร เพื่อขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายที่สิงสถิตอยู่ ณ ที่กุ้งสันตรัตน์จงช่วยดลบันดาลให้ตนเอง ครอบครัวหมู่บ้านมีสุขภาพแข็งแรง และดำเนินชีวิตอยู่อย่างมีความสุข อย่าเป็นโรคภัย เพื่อให้สัตว์เลี้ยงทุกชนิดไม่เป็นโรคร้าย โรคห่า ในทางตรงกันข้ามถ้าหากประชาชนที่ให้ความเคารพ ศรัทธา เชื่อถือ หมู่บ้านใดไม่ได้มาร่วมในพิธีก็มีความเชื่อว่าจะมีเหตุการณ์ร้ายแรงเกิดขึ้นกับตนเอง ครอบครัว และหมู่บ้านของตนเอง²⁰

บน : พระโภษัชยคุรุที่นำกลับมาประดิษฐานให้ประชาชนได้ทำการสรงน้ำในวันสงฆ์บ้านเขวา จังหวัดมหาสารคาม

ขวา : โต๊ะหมู่บูชาในวันสงฆ์กุ้งวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด

จากการเข้าร่วมสังเกตการณ์ลงพื้นที่ภาคสนามในช่วงประเพณีสงกรานต์ ในหลายพื้นที่พบว่า มีกิจกรรมในส่วนรายละเอียดอื่นๆ ปลีกย่อยที่แตกต่างกัน เช่น บางแห่งจะมีการนำรูปเคารพเดิมที่เคยพบในพื้นที่นำกลับมาตั้งไว้ภายในปราสาทเพื่อทำการสงเคราะห์วันสงกรานต์ เช่น ที่ปราสาทบ้านเขวาสันตรัตน์ จ.มหาสารคาม, ปราสาทข่างปี จ.สุรินทร์ และกู่คันธนาม จ.ร้อยเอ็ด (ปัจจุบันรูปเคารพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่พบที่กู่คันธนามหายไป จึงไม่ได้มีการนำกลับไปไว้ที่ปราสาทในวันสงกรานต์) บางแห่งจะมีการสงฆ์พระพุทธรูปภายในปราสาทและสงฆ์ที่ตัวปราสาทโดยตรง เช่น ที่ปราสาทกู่ธวัชบุรี กู่คันธนาม จ.ร้อยเอ็ด, ปราสาทกู่ จ.ชัยภูมิ, กู่บ้านแท่น จ.ชัยภูมิ และกู่ประภาชัย จ.ขอนแก่น เป็นต้น แต่ส่วนใหญ่มีความเชื่อใกล้เคียงกัน คือเรื่องการขอให้ฝนฟ้าอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากเป็นช่วงที่เริ่มจะมีการทำนา และขอให้ครอบครัวปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ

บนซ้าย : พิธีบวงสรวงปราสาทข่างปี จังหวัดสุรินทร์ งานใหญ่ระดับจังหวัดที่มีการจัดกิจกรรมมากมาย

บนขวา : พิธีสงฆ์บ้านแท่น จังหวัดชัยภูมิ งานระดับชุมชนที่มีกิจกรรมที่ค่อนข้างเรียบง่าย

ล่างซ้าย : นักเรียนรำถวายหน้าปราสาทวันบวงสรวงกู่สันตรัตน์ จังหวัดมหาสารคาม

ล่างขวา : การจัดกิจกรรมช่วงค่ำที่ปราสาทกู่ จังหวัดชัยภูมิ

การริเริ่มประเพณีสงกรานต์หรือบวงสรวงกู่ วัตถุประสงค์แรกเริ่มเกิดขึ้นเพื่อการบวงสรวงแต่เทพ เทวดา ผี ปูตา ที่สิงสถิตอยู่ภายในปราสาทที่เชื่อว่า จะดลบันดาลให้เกิดปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติให้แก่ผู้มาเข้าร่วม รวมถึงเป็นการขอขมาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชน เพื่อให้เกิดการเริ่มต้นที่ดีในฤดูกาลเพาะปลูกที่จะเริ่มขึ้น เป็นการผสมผสานความเชื่อเข้ากับวิถีการเกษตร ต่อมาเมื่อเวลาผ่านไปประเพณีสงกรานต์ได้มีการเพิ่มเติมกิจกรรมในส่วนนั้นจนการเพิ่มขึ้น จากแต่เดิมมีแต่กิจกรรมด้านความเชื่อ พบว่ามีผู้เข้าร่วมงานที่เป็นเยาวชนมากขึ้น แต่กิจกรรมนั้นจนการบางส่วนยังขาดการคัดกรอง และขาดการจัดการการ

ใช้พื้นที่ที่เหมาะสม เช่น การตั้งเวทีดนตรีใกล้ตัวปราสาท หรือมีการจุดบั้งไฟ ในพื้นที่ใกล้ปราสาท เป็นต้น กิจกรรมนันทนาการส่วนใหญ่ประกอบด้วย การประกวดบั้งไฟ จุดบั้งไฟเสียงทวย มีเวทีดนตรี รำวงย้อนยุค การออกร้าน ต่างๆ การจัดงานส่วนใหญ่เจ้าภาพหลักจะเป็นองค์การบริหารส่วนท้องถิ่น ร่วมมือกับภาครัฐ โรงเรียน และชุมชน โดยเน้นให้เยาวชนเข้ามามีส่วนร่วมใน กิจกรรม เช่น มีการฝึกซ้อมให้นักเรียนในโรงเรียนรำวงสรวงถวายแด่เทพเจ้า ในวันงาน มีการแสดงการละเล่นต่างๆ เข้าร่วมขบวนแห่ รวมถึงกิจกรรมการ แสดงแสงสีเสียง กิจกรรมต่างๆ จะแปรผันไปตามขนาดของงาน บางแห่งมี การจัดงานใหญ่โตในระดับจังหวัด มีการเชิญนักการเมืองระดับชาติ ผู้ว่า ราชการจังหวัดมาเป็นประธาน เพื่อเป็นการโปรโมทการท่องเที่ยว มีการจัด งานแสงสีเสียง และกิจกรรมนันทนาการมากมาย ส่วนใหญ่มีการจัดกิจกรรม มากกว่า 1 วัน

จากการสำรวจภาคสนาม ในบางพื้นที่ยังมีกิจกรรมที่มีขนาดไม่ใหญ่ มากนัก เน้นความเรียบง่าย เป็นกิจกรรมด้านความเชื่อเป็นหลัก ขนาดของ งานจัดอยู่ในระดับชุมชน กลุ่มเป้าหมายเน้นกลุ่มประชาชนในพื้นที่เป็นหลัก เจ้าภาพของงานจะเป็นผู้บริหารส่วนท้องถิ่นและชุมชน ในกลุ่มนี้จะมีการจัด งานเพียงแคว้นเดียวเท่านั้น อย่างไรก็ตามพบว่าการจัดงานในแต่ละปีขนาด ของงานในพื้นที่เดียวกันอาจมีขนาดของงานและกิจกรรมที่ไม่เท่ากัน บางปีมี การจัดงานใหญ่โตหลายวัน บางปีมีการจัดงานเพียงแคว้นเดียว เนื่องจาก ขึ้นอยู่กับปัจจัยในหลายๆ ด้าน เช่น ปัจจัยทางด้านงบประมาณในแต่ละปีที่มี ความแตกต่างกัน ปัจจัยด้านความเข้มแข็งทางการเมืองของนักการเมือง ท้องถิ่น เป็นต้น

บทสรุป

รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของอโรคยาศาลส่วนใหญ่จะมีรูปแบบที่ใกล้เคียงกัน ตามมาตรฐาน แต่จะมีขนาดพื้นที่ที่แตกต่างกัน สิ่งที่พบเป็นถาวรวัตถุใน ปัจจุบันคือ ศาสนสถานประจำอโรคยาศาลที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นศาสนสถาน ประดิษฐานรูปเคารพที่สร้างขึ้นตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนาหายาน เป็นสถานที่ที่หรือเป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างเทพเจ้า (บนสวรรค์) กับ มนุษย์ (โลก) ศาสนสถานประจำโรงพยาบาลเป็นสถานที่ที่มีคนมารักษาไขว้ขอพร รูปเคารพที่ประดิษฐานอยู่ภายใน ทั้งขอพรให้หายจากอาการป่วยไข้ ขอพรให้ คนเกิด หรือขอพรให้คนตาย เปรียบเสมือนแหล่งที่รักษาความป่วยทางจิตใจ ของมนุษย์ การวิงวอนขอพรจากเทพเจ้าเพื่อบำบัดทางด้านจิตใจเพื่อให้ ปราศจากโรคภัยเป็นกุศโลบายที่ยังปรากฏให้เห็นสืบมาจนถึงในปัจจุบันใน พื้นที่รักษาพยาบาลทั่วไป ส่วนอาคารอื่นๆ เช่น เรือนนอน บ้านพักเจ้าหน้าที่ ในโรงพยาบาล เรือนปรุง และเรือนเก็บยา ส่วนที่รักษาพยาบาลสันนิษฐานว่า

พื้นที่ดังกล่าวตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของศาสนสถานประจำโรคยาศาล เป็นอาคารโครงสร้างไม้ที่มีพื้นที่ใช้สอยในส่วนรักษาพยาบาลเชื่อมต่อไปถึงสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ประจำโรคยาศาล

ภายหลังจากการอพยพย้ายถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์ใหม่ที่เข้ามาในพื้นที่ตั้งช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-24 เป็นต้นมา ได้มีการนำวัฒนธรรมของตนที่นับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาท และการนับถือผีเข้ามาสู่ในพื้นที่ใหม่ที่อพยพเข้ามา เมื่อพบว่าถิ่นฐานใหม่นั้นมีศาสนสถานเก่าแก่ตั้งอยู่เดิม คนส่วนใหญ่ก็จะไม่มีใครกล้าที่จะเข้าไปทำลายหรือบุกรุกพื้นที่ พบว่าส่วนใหญ่พื้นที่ดังกล่าวจะมีวัดมาตั้งต่อมา เนื่องจากมีความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตอยู่ในกู๋ แม้ว่ากลุ่มคนใหม่ที่เข้ามาจะไม่ทราบถึงคติความเชื่อดั้งเดิมของกู๋แต่เริ่มสร้างก็ตามที เมื่อวัฒนธรรมเข้ามาจึงเกิดการบูรณาการผสมผสานวัฒนธรรมใหม่เข้าไปสู่ตัวกู๋เดิม พบว่ามีการสร้างตำนานให้สัมพันธ์กับพื้นที่ เช่น ตำนานผู้ชายผู้หญิงสร้างปราสาท รวมถึงตำนานของนิทานพื้นบ้านอีสาน หรือแม้กระทั่งนิบาตนอกชาดก การสร้างตำนานนี้แสดงให้เห็นว่าคนที่อพยพมาใหม่นั้นต้องการให้ตนเองเป็นส่วนหนึ่งของบริบทพื้นที่

ในกลุ่มพื้นที่อีสานเหนือ อีสานกลาง และกลุ่มพื้นที่อีสานใต้ มีความแตกต่างกันในด้านการจัดกิจกรรม ประเพณี พบว่ากลุ่มอีสานเหนือ อีสานกลาง จะมีความเคร่งครัดในการจัดประเพณีสงกรานต์กว่ากลุ่มอีสานใต้ สาเหตุมาจากปัจจัยที่แตกต่างกัน เช่น ด้านความเชื่อที่มีรายละเอียดที่แตกต่างกัน ด้านกายภาพโดยเฉพาะกลุ่มพื้นที่อีสานใต้เป็นพื้นที่ที่ได้รับวัฒนธรรมขอมโดยตรง มีจำนวนปราสาทที่สำคัญมากในพื้นที่โดยรอบศาสนสถานประจำโรคยาศาลเป็นศาสนสถานขนาดเล็กและอยู่ในสภาพทรุดโทรม ประชาชนจึงหันไปประกอบกิจกรรมในปราสาทหลักที่มีขนาดพื้นที่ใหญ่กว่าแทน แต่ทั้ง 2 กลุ่มยังปรากฏความเชื่อที่คล้ายกัน คือการนับถือผี ที่เป็นความเชื่อดั้งเดิมในการบูชาบรรพบุรุษของตน ปรากฏให้เห็นว่าได้มีการนำความเชื่อดังกล่าวเข้าไปอยู่ภายในตัวศาสนสถานประจำโรคยาศาล เช่น มีการตั้งชื่อเทวดาที่ปกปักรักษากู๋และชุมชนของตน พ่อปู่ที่เชื่อว่าเป็นบรรพบุรุษของตน การนำความเชื่อผีเข้ามาในกู๋นี้สร้างความศรัทธาให้กับคนในพื้นที่เป็นจำนวนมาก ทำให้คนเกิดความยำเกรงเป็นที่พึ่งทางใจของคนในชุมชน รวมถึงทำให้ศาสนสถานประจำโรคยาศาลเป็นศูนย์กลางของคนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อผนวกเข้าไปกับวัด ความสำคัญของศาสนสถานประจำโรคยาศาลจึงไม่ใช่เพียงปราสาทที่เป็นเพียงเศษศิลาแลง เมื่อวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ตั้งแต่อดีตมาจนปัจจุบันพบว่า วัตถุประสงค์แต่เริ่มแรกสร้างขึ้นเพื่อเป็นศาสนสถานประจำโรคยาศาล มีเทพต่างๆ ประดิษฐานภายในเพื่อให้พรแก่ผู้ที่เข้ามากราบไหว้ และเป็นศูนย์กลางในการรักษาโรคทั้งทางกายและทางจิตใจ เมื่อเวลาผ่านไปเกือบ 800 ปี ศาสนสถานประจำโรคยาศาลเปลี่ยนแปลงบทบาทไป ไม่ใช่ศาสนสถานประจำโรงพยาบาลอีกต่อไป สถานพยาบาลไม่

ปรากฏให้เห็น แต่ชุมชนยังคงให้บทบาทว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน
สืบเนื่องต่อมา ความเชื่อเรื่องพระโภษะชัยคุรุไม่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน
มีเพียงตำนานต่างๆ ที่เล่าขานต่อเนื่องกันมาเกี่ยวกับการสร้าง เปลี่ยนเป็น
สถานที่สิงสถิตของพ่อปู่ผีบรรพบุรุษที่เข้ามาใช้พื้นที่ภายในแทน แต่ก็ยังพบว่า
ในแต่ละที่จะมีผู้คนเดินทางเข้ามากราบไหว้ขอพรอยู่เป็นประจำ แสดงให้เห็น
ถึงความสำคัญของพื้นที่ที่ยังคงสถานะเป็นศูนย์รวมทางด้านจิตใจจิตวิญญาณ
ของคนในพื้นที่เหมือนในอดีตที่ผ่านมา

เชิงอรรถ

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต เรื่องความสมดุลของการใช้พื้นที่ภายในโบราณสถานกับการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรม กรณีศึกษาศาสนสถานประจำโรคนาคในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สาขาสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

² นิติหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

³ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์.

⁴ วรรณวิภา สุนด์ตา, *ชัยวัฒน์ที่ 7 มหาราชของค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2548), 79.

⁵ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “อโรคนาค : ความรู้ทั่วไปและข้อสังเกตเบื้องต้น,” *เมืองโบราณ* 30, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2547) : 17.

⁶ ธาดา สุทธิธรรม, “ภูมิที่ตั้งอโรคนาค : ความสัมพันธ์กับบริบททางผังเมือง,” *เมืองโบราณ* 30, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2547) : 58.

⁷ กิตติพงษ์ สนเล็ก, “หลักฐานใหม่เกี่ยวกับอโรคนาคในอีสาน (ด้านสถาปัตยกรรม),” เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาวิชาการทางโบราณคดี, 2547, 1. (อัคราเนนา)

⁸ วิโรจน์ ชิวาสุขถาวร, “คูสันตรัตน์ อโรคนาคแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” *สังคมลุ่มน้ำโขง* 6, 1 (มกราคม-เมษายน 2553) : 116.

⁹ วรรณวิภา สุนด์ตา, *ชัยวัฒน์ที่ 7 มหาราชของค์สุดท้ายของอาณาจักรกัมพูชา*, 83.

¹⁰ Claude Jacques and Michael Freeman, *ANGKOR cities and temples*, 4th ed. (Bangkok : River Books Co., Ltd., 2008), 271.

¹¹ ทิพย์วรรณ วงศ์อัสสไพบูลย์, “การศึกษาร่องรอยของบ้านเมืองโบราณบริเวณใกล้เคียงศาสนสถานประจำโรงพยาบาล สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในเขตจังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์ และบุรีรัมย์” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555), 424.

¹² Claude Jacques and Michael Freeman, *ANGKOR cities and temples*, 271.

¹³ เฉลิม ынบุญเกิด, *บันทึกว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของเงินละ*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2543), 29.

¹⁴ พาโนรามา, *ตามรอยพระพุทธเจ้า* (กรุงเทพฯ : แพรวสำนักพิมพ์, 2549), 100.

¹⁵ สรศักดิ์ จันทร์วัฒนกุล, *ประวัติศาสตร์และศิลปะแห่งอาณาจักรขอมโบราณ* (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2551), 42.

¹⁶ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “อโรคนาค : ความรู้ทั่วไปและข้อสังเกตเบื้องต้น,” 46.

¹⁷ ศรีสักร วัลลิโกดม, *แอ่งอารยธรรมอีสาน*, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2546), 492-493.

¹⁸ อีรพงษ์ ทวีวัฒน์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, “ระบบความเชื่อเรื่องปราสาท : กรณีศึกษา บ้านปราสาท ตำบลมะฮี อำเภอร้อยบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด,” เอกสารประกอบการประชุมวิชาการบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2555, 965-966.

¹⁹ อนุชิต สิงห์สุวรรณ, “มุขปาฐะสถาน ว่าด้วยความสัมพันธ์ของผู้คนกับคูสันตรัตน์ มหาสารคาม,” *เมืองโบราณ* 34, 2 (เมษายน-มิถุนายน 2551) : 117.

²⁰ คำสี สัตตรัตน์นำพร, *เจาะลึก ประเพณีพิธีบวงสรวงสร้างคูสันตรัตน์* (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), 10-11.

บรรณานุกรม

กิตติพงษ์ สนเล็ก. “หลักฐานใหม่เกี่ยวกับอโรคนาคในอีสาน (ด้านสถาปัตยกรรม).” เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาวิชาการทางโบราณคดี, 2547. (อัคราเนนา)

คำสี สัตตรัตน์นำพร. *เจาะลึก ประเพณีพิธีบวงสรวงสร้างคูสันตรัตน์*. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

เฉลิม ынบุญเกิด. *บันทึกว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของเงินละ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มติชน, 2543.

ทิพย์วรรณ วงศ์อัสสไพบูลย์. “การศึกษาร่องรอยของบ้านเมืองโบราณบริเวณใกล้เคียงศาสนสถานประจำโรงพยาบาล สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในเขตจังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์ และบุรีรัมย์.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555.

ธาดา สุทธิธรรม. “ภูมิที่ตั้งอโรคนาค : ความสัมพันธ์กับบริบททางผังเมือง.” *เมืองโบราณ* 30, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2547) : 55-67.

- ธีรพงษ์ ทศวัฒน์ และ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. “ระบบความ
เชื่อเรื่องปราสาทกู๋ : กรณีศึกษา บ้านปราสาทกู๋
ตำบลมะฮี อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด.”
เอกสารประกอบการประชุมวิชาการ
บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยขอนแก่น,
2555. (อ็ดสำเนา)
- พาโนรามา. *ตามรอยพระพุทธเจ้า*. กรุงเทพฯ : แพรว
สำนักพิมพ์, 2549.
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. “อโรคยาศาล : ความรู้ทั่วไปและ
ข้อสังเกตเบื้องต้น.” *เมืองโบราณ* 30, 3
(กรกฎาคม-กันยายน 2547) : 15-50.
- วรรณวิภา สุนต์ตา. *ชัยวรมันที่ 7 มหาราชองค์สุดท้าย
ของอาณาจักรกัมพูชา*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
มติชน, 2548.
- วิโรจน์ ชีวาสุขถาวร” “กุสันดร์ตัน อโรคยาศาลแห่งหนึ่ง
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.” *สังคมลุ่มน้ำ
โขง* 6, 1 (มกราคม-เมษายน 2553) : 107-
124.
- _____. “การสันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรม
ศาสนสถานประจำอโรคยาศาล (โรงพยาบาล)
ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กรณีศึกษา
กุสันดร์ตัน จ.มหาสารคาม.” *หน้าจั่ว ว่าด้วย
ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตย-
กรรมไทย*, 10 (2556) : 158-175.
- สรศักดิ์ จันทรวัดนกุล. *ประวัติศาสตร์และศิลปะแห่ง
อาณาจักรขอมโบราณ*. กรุงเทพฯ : เมือง
โบราณ, 2551.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. *แฉ่งอารยธรรมอีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4.
กรุงเทพฯ : มติชน, 2546.
- อนุชิต สิงห์สุวรรณ” “มุขปาฐะสถาน ว่าด้วยความ
สัมพันธ์ของผู้คนกับกุสันดร์ตัน มหาสารคาม.”
เมืองโบราณ 34, 2 (เมษายน-มิถุนายน
2551) : 114-122.
- Jacques, Claude and Michael Freeman. *Angkor
cities and temples*. 4th ed. Bangkok :
River Books Co., Ltd., 2008.
- Sharrock, Peter D. et al. *Banteay Chhmar, Twin
hub of the Khmer Empire*. Bangkok :
River Books Co., Ltd., 2015.